

ПРАВОВА ДЕРЖАВА ЯК ГАРАНТ ДОТРИМАННЯ ОСНОВНИХ ДЕМОКРАТИЧНИХ ПРИНЦИПІВ ТА ПРАВ ЛЮДИНИ У СУСПІЛЬСТВІ

Чепульченко Т. О.

кандидат юридичних наук, доцент

зав. кафедри теорії права і держави ФСП, НТУУ «КПІ»

У статті розглянуто ідею соціальної правової держави, яка покликана бути гарантом ствердження та дотримання основних демократичних принципів, зокрема, принципу верховенства права, а також прав людини у суспільстві, що потребує вирішення як на рівні міжнародних правових відносин, так і на рівні національного законодавства.

В статье рассматривается идея правового государства, которое призвано гарантировать утверждение и соблюдение основных демократических принципов, в частности, верховенства права, а также прав человека в обществе, что предусматривает решения как на уровне международных правовых отношений, так и на уровне национального законодательства.

This article discusses the idea of rule of law, which is designed to ensure the approval and respect for basic democratic principles, in particular, the rule of law and human rights in a society that provides solutions both at the level of international legal relations, as well as in national legislation.

Ключові слова: правова держава, права людини, верховенство права.

Проголошуючи Україну правовою державою, Конституція України як один з найголовніших принципів її функціонування визначає принцип верховенства права. До ствердження даних принципів та цінностей на законодавчому рівні призвів тривалий шлях, наповнений численними здобутками мислителів минулого, наукової думки, досвіду інших цивілізованих держав. Українська держава повинна синтезувати досвід творення держави і права всіх минулих поколінь протягом тисячолітньої історії. Власна держава і право тому для українського народу є не лише головною метою, а й найвищою цінністю, при цьому держава є механізмом, що покликаний реалізувати право. Сучасна Україна як правова держава ще далека від досконалості, але вона формується на правильних теоретичних і правових засадах: функціонування держави загалом і окремих її органів урегульовано правом; головними її цілями є захист прав особи; вона має втілювати принцип демократизму.

Поняття правової держави бере свій початок ще з античних часів. Ще Платон зазначав, що він передбачає близьку загибель держави, де закон не має сили і перебуває під чієюсь владою; панування ж закону над владарями – це шлях рятунку держави. Цю ж ідею поділяв і розвинув Аристотель, який зазначав, що там, де немає влади закону, немає місця жодній формі державного режиму і що закон має панувати над усім. З часом подібні ідеї дістали розвиток у працях Ш. Монтеск'є, Дж. Локка, І.Канта та інших філософів. З XVIII ст. ідея правової держави виступає серцевиною гарантій прав і свобод громадян.

Для українського суспільства на етапі сучасних, демократичних перетворень феномен права, дотримання прав і свобод людини у правовій державі набуває ключового значення. На актуальності досліджень у цій сфері неодноразово наголошували А. Заєць, О. Зайчук, М. Козюбра, А. Колодій, М. Кравчук, А. Назаренко, М. Цвік, Ю. Оборотов, Н. Оніщенко, М. Погребняк, П. Рабінович, В. Селіванов, О. Скакун, О. Скрипнюк, С. Шевчук та інші вчені. Більш як тисячолітній досвід суспільної та політичної консолідації українського народу є основним підґрунтям розбудови в нашій країні правової держави.

У цій статті маємо на меті розглянути деякі аспекти реалізації в Україні правової держави та особливості її прояву як гаранта дотримання основних демократичних принципів та прав людини в суспільстві.

Для правової держави характерною є кардинальна зміна відносин між нею та особою, громадянином. Зміст цього принципу охоплює такі складові: непорушність прав і свобод людини, широка система їх гарантій, соціально-правова захищеність особи, усіх її цінностей, реальність судового захисту прав та інтересів людини. Тільки держава, яка здатна максимально реалізувати завдання захисту прав людини і зробити це своєю основною функцією, може називатися правовою.

Побудова правової держави в Україні перебуває на початковому етапі, її становлення потребує виконання певних завдань у сфері прав і свобод людини. Серед основних завдань у цій сфері: а) створення системи механізмів та процедур, що гарантують суб'єктивні права на основі об'єктивного, заснованого на праві, порядку державної діяльності; б) створення такого механізму взаємодії держави і влади, за якого людина є рівноправним партнером держави; в)

встановлення відповідальності посадових осіб за неефективне гарантування прав людини; г) підвищення ролі держави як засобу забезпечення загально-соціальних функцій у суспільстві; д) підвищення ролі судових органів [1].

Як одне з найважливіших завдань, пов'язаних із формуванням правової держави, слід розглядати розвиток і вдосконалення законодавства, формування, по суті, нової правової системи. Останнім часом прийнято чимало законодавчих актів, що створюють основи для подальшого розвитку нашої держави як демократичної, правової. В Конституції України одержали закріплення найважливіші принципи конституційного ладу України. Зроблено кроки у бік панування права і поділу влади, гарантування природних прав людини [2].

В умовах демократії набуває необхідного розвитку центральний елемент правової системи – право. Правова система за цих умов характеризується насамперед тим, що позитивне право перестає бути другорядною складовою державної влади, утверджується верховенство права, правова держава. Відповідні зміни в правовій системі демократичного суспільства полягають у тому, що право: пов'язує і обмежує державну владу; дедалі більше набуває підстав у природному праві, в невід'ємних правах і свободах людини; набуває удосконаленого, «відпрацьованого» у законах та інших нормативно-правових актах змісту; стає неподільним, єдиним, незалежним і сильним правосуддям [3].

Концепція правової держави, власне як і принцип верховенства права, спирається також на розмежування права і закону. Право істинне не тому, що воно записане в законі та існує в офіційній формі, а завдяки своєму змістові. Закон буде правовим, якщо законодавець – представницький орган народу – адекватно відобразить його волю. В іншому випадку закон, у тому числі і приписи Основного закону – Конституції, не є правовими і потребуватимуть відповідних змін. Цій вимозі відповідає ч. 3 ст. 22 Конституції України, де по суті встановлена пряма заборона антиправового закону [4].

Право має розглядатися у нерозривному зв'язку з правами людини, які є безпосередньо діючим правом і можуть застосовуватися всупереч закону, якщо закон суперечить фундаментальним правам людини: не відображає природно-правові начала; не відповідає загальноновизнаним міжнародно-правовим принципам і нормам про права людини і громадянина; прийнятий нелегітимним органом державної влади тощо [5].

Закон має об'єктивно відображати такий стан речей, який реально існує в природі і наданий людству незалежно від волі будь-кого. Закон як відображення волі законодавця має виражати право, лише тоді можна говорити про те, що держава здатна гарантувати відповідний рівень забезпечення прав людини та громадянина.

Незважаючи на існування ряду актів національного законодавства з питань захисту прав людини, актів міжнародного права, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України, залишаються невирішеними ряд проблем, пов'язаних із гідним рівнем життя людини, використанням певних соціальних благ тощо.

Нині проблема захисту прав людини вбачається такою, що потребує вирішення як на міжнародному рівні, так і на рівні національної правової системи. Світова спільнота підтвердила своє бажання захистити людину та її права. Результатом цього стали такі документи як Загальна декларація прав людини 1948 р., Конвенція про захист прав людини і основоположних прав 1950 р., Європейська соціальна хартія 1961 р. та ін. Зокрема, курс нашої держави на європейські стандарти у даній галузі передбачає приведення національного законодавства у відповідність до цих стандартів, головною цінністю яких визнаються людина та її права.

Осмислення специфіки втілення концепції природного права в умовах перехідного періоду становить глибинну філософську сутність правового державобудування в країні. Концепція та породжуваний нею принцип взаємної відповідальності держави, суспільства і особи один перед одним сприяють узгодженню ідеї сильної, міцної державності із принципами самоцінності, свободи й недоторканності особи. Це позитивно позначається на спробах подолати відчуженість між державою, особою і суспільством як колективною множиною утворюючих його суб'єктів. У правовій державі має панувати право, а не інтереси осіб, у руках яких перебуває влада, що є виразом утвердження принципу верховенства права.

В умовах розбудови громадянського суспільства та правової держави програмно-визначальним для усього подальшого суспільного розвитку є утвердження цінності категорії «прав людини». Адже стосунки всередині громадянського суспільства мають формуватися на основі усвідомлення невід'ємності і неспростовності природних прав людини. На них має спиратися позитивне законодавство держави. Вони є запорукою ефективності усієї системи соціальних відносин, що існують у суспільстві та мають відповідний механізм свого забезпечення у правовій державі.

Так, з огляду на зазначене, правова система України як соціальної, правової держави покликана забезпечити зокрема встановлену соціальною політикою стабільність громадянської згоди шляхом проголошення, реалізації й охорони соціально-правових умов для стимулювання активної частини населення на продуктивну працю як основу особистого добробуту; підтримання оптимального співвідношення між прибутками працездатної частини суспільства та непрацездатними громадянами; надання адресної соціальної підтримки; скорочення та обмеження масштабів зuboжіння; стримування безробіття; забезпечення належного життєвого рівня громадян [6].

Нині відбувається формування нової законодавчої бази правового статусу особи, заснованої на міжнародно-правових стандартах; формування нових пріоритетів взаємодії інтересів особи та держави, змістом яких є визнання особи вищою соціальною цінністю, а її інтересів – пріоритетними; очищення категорії правового статусу від ідеологічного та класового догматизму; перехід від імперативних методів регулювання правового статусу до диспозитивних.

У визначенні правового статусу особи мають значення не тільки закріплені за людиною фактичний обсяг прав і свобод, а й ті засади, принципи, на основі яких здійснюється користування цими правами і свободами – це їх рівність, невід'ємність, природність, гарантованість. Це є відповідним підґрунтям, основою здійснення будь-яких правових реформ у державі, не лише в сфері забезпечення прав і свобод людини, тому не слід плутати ці засади з елементами правового статусу і не слід також їх відносити до його змісту.

Як справедливо підкреслюється в юридичній літературі, «права людини – це мінімум загальносоціальних, загальнолюдських та загальнодемократичних вимог до правового та соціального становища кожної особи, реалізація яких повинна й може бути забезпечена в будь-якому суспільстві, незалежно від особливостей його соціально-правової системи» [7].

Категорія прав людини діє виключно у стосунках між людиною і владою. Права людини – це межі влади. Вони визначають ту сферу життєдіяльності людини, в яку влада (держава) не може втручатись і ті обов'язки, які має держава щодо людини. Стосунки між людиною і владою передбачають особливий характер: «...Концепція прав людини ґрунтується на трьох положеннях: по-перше, кожна влада обмежена; по-друге, кожна людина має свій автономний світ, втручатися в який не може жодна сила; по-третє, кожна людина захищаючи свої права, може висунути претензії до держави» [8].

Конституцією України визначені й закріплені основи правового регулювання суспільних відносин. Права людини гарантуються державою, хоча реальне втілення в життя принципу верховенства права ще має значні труднощі.

Українське громадянське суспільство повинно отримати можливість розвиватися незалежно від державних процесів, спираючись на власний потенціал. Людина, як його складова, має усвідомити себе як мету й найвищу соціальну цінність. У даному контексті зростає роль держави і громадянського суспільства щодо забезпечення прав людини, її честі, гідності та природного суверенітету.

Як зазначає В. Культенко, реальний стан української державності можна охарактеризувати як авторитарний. У ньому присутні елементи демократизму, як то: автономія особи й суспільства від влади в неполітичних сферах, існує недержавний сектор економіки, формальний розподіл гілок влади, багатопартійність та система виборів. Однак, домінування виконавчої влади, зрощення державного апарату з апаратом правлячої партії, переважання силових методів управління, відсутність реальної сили громадських організацій – у значно гірший бік відрізняють українську державу від правових демократичних держав. Країна перебуває у хиткому стані, коли можливий її перехід як до демократії, так і до тоталітаризму [9].

Не дивлячись на це, конституційний принцип верховенства права як вказівка на пріоритет природних прав людини в державі – вже став тією межею для усіх гілок влади, яка буде стримувати можливі зазіхання на людські цінності, межею, яку, мабуть, неможливо принаймні скасувати, межею та рівнем, який поступово буде відображатися у свідомості осіб, які представляють владу.

Багатовіковий досвід людства надав нам цінні здобутки щодо розуміння феномену права, ідеї верховенства права, концепції правової держави тощо. Зокрема, політико-правові теорії Дж. Локка, Ш. Монтеск'є, Ж.Ж.Руссо відстоювали ідею народовладдя, демократичні принципи державного устрою, утверджували соціальні цінності правової держави. Сповідувані мислителями ідеї, принципи та цінності на сьогодні справили суттєвий, навіть, революційний вплив на правові системи багатьох країн світу, у тому числі й на Україну. Зокрема, завдяки поєднанню принципів правової державності, демократизму, розподілу влад можна прогнозувати перспективу успішного розвитку України як соціальної правової держави.

Соціальна правова держава – це політична організація суспільства, де право пов'язує і підкоряє собі державну владу, де основні права людини та її соціальна безпека складають зміст свободи, заснованої на законах, які приймаються чи змінюються законним шляхом. Специфічною ознакою такої держави як вищої форми політичного буття є відповідність закону права (правовий закон) і його верховенство, тобто право як міра свободи і справедливості набуває відпрацьованого в законі змісту [10].

Верховенство права у суспільстві як основний принцип правової держави зумовлює й інші принципи, зокрема підпорядкування закону самої держави та її органів, посадових осіб, інших організацій, громадян. Правова держава характеризується якістю власне закону, який має бути справедливим, гуманним, закріплювати невід'ємні природні права кожної людини: право на життя, на свободу, на особисту недоторканість. Але свобода не є абсолютною. Вона допускає обмеження, тобто має певну міру. Ця міра повинна бути рівною для всіх. У правах людини виражаються можливості її дій у різних сферах: економічній, політичній, культурній, особистій. Отже, держава визнає автономію особи щодо себе, захищає, охороняє від свавілля права людини, які стають ядром усієї правової системи. Закони та інші нормативні акти, які видає держава, узгоджуються з правами людини, підпорядковані принципу їх непорушності. Саме тому непорушність прав людини, її честі й гідності, її інтересів, їх охорона і гарантування – один із принципів правової держави [11].

Отже, сучасне розуміння права передбачає визнання людини найвищою соціальною цінністю, а забезпечення та реалізацію невід'ємних прав і свобод людини і громадянина – головною метою діяльності державної влади, яка реалізує свої завдання лише в межах Конституції та законів України. Як соціальна, держава визнає людину найвищою соціальною цінністю, гарантує її гідність, надає соціальну допомогу індивідам, що її потребують, з метою забезпечення кожному гідного рівня життя, розподіляє економічні блага відповідно до принципу соціальної справедливості й своє призначення вбачає у забезпеченні громадянського миру і злагоди у суспільстві [12].

Виходячи з наведеного, соціально-змістовними ознаками правової держави можна назвати наступні:

- 1) закріплення в Конституції та інших законах основних прав людини;
- 2) верховенство права і правових законів над підзаконними нормативними актами, політичною і фізичною силою держави і її органів;
- 3) панування у суспільному і державному житті законів, які виражають волю більшості або всього населення країни, втілюючи при цьому основні загальнолюдські цінності та ідеали;
- 4) урегулювання відносин між особою і державою на основі загально-дозволеного підходу, принципу «громадянину дозволено робити все, що не заборонено законом, а державі і її чиновникам – лише те, що дозволено»;
- 5) взаємоповага і взаємовідповідальність особи і держави;
- 6) притаманна усім громадянам висока культура права, зокрема їх обізнаність з життєво необхідними юридичними нормами, а також уміння і навички їх використання у практичному житті.

Правова система України згідно з Конституцією повинна відповідати демократичному, правовому та соціальному розвитку держави.

Існує органічна єдність демократичної, соціальної, правової держави. Як демократична – вона слугує свободі як вищій цінності, сприяє рівному доступу кожного до власності, виборів, прав щодо здійснення політичної влади, забезпечення багатоманітності політичного і культурного життя.

Як правова – держава забезпечує організацію соціального і державного життя на принципах права, гарантує правопорядок, сприяє досягненню особистістю самостійності і відповідальності за свої дії, раціональної обґрунтованості юридичних рішень, стабільності правової системи.

Враховуючи важливість порушених питань на сучасному етапі розвитку держави і права України, в умовах докорінного реформування основних галузей правової системи, перспективними та актуальними є подальші наукові дослідження проблематики правової держави як гаранта дотримання прав і свобод людини і громадянина.

Література

1. Теорія держави і права: Академічний курс / За ред. Н.М. Оніщенко, О.В. Зайчука. – К.: Юрінком Інтер, 2006. – С. 112.
2. Оніщенко Н.М. Гармонізація правової системи України: основні напрями та тенденції // Юридична газета. – № 18 (78). – 2006. – 28 вересня. – С. 18.

3. Політика, право і влада в контексті трансформаційних процесів в Україні: монографія / Кресіна І.О., Матвієнко А.С., Оніщенко Н.М. та ін.; За ред. І.О. Кресіної. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2006. – С. 57.
4. Львова О.Л. Ціннісні орієнтації у праві як фактор утвердження принципу верховенства права // Правова держава. – Вип. 18. – 2006. – С. 80-81.
5. Козюбра М.І. Правовий закон: проблема критеріїв // Вісник Академії правових наук України. – № 2 (33). – № 3 (34). – Х.: Право, 2003. – С. 92.
6. Оніщенко Н.М. Теорія прав людини в контексті соціокультурного змісту Конституції України 1996 року // Сьомі юридичні читання: Матеріали Міжнародної наукової конференції 19-20 травня 2011 р. – К.: Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2011. – С. 6-10.
7. Бережнов А.Г. Політика и права человека // Политология. Курс лекцій / Под ред. М.Н. Марченка. – М.: Наука, 1993. – С. 173.
8. Осетинський В. Введення у концепцію прав людини // За матеріалами Вищого Міжнародного курсу Захисту Прав Людини, Гельсінська Фундація Прав Людини (Варшава, Польща). – Електронний ресурс: <http://www.ccf.org.ua/for-social-workers-article>.
9. Культенко В.І. Історико-філософська реконструкція концепції природного права в контексті аналізу перехідних суспільств. – Автореферат ... канд. філос. наук. – К., 2004. – С. 10.
10. Проблеми реалізації прав і свобод людини та громадянина в Україні: Монографія / Кол. авторів; За ред. Н.М. Оніщенко, О.В. Зайчука. – К.: Юридична думка, 2007. – С. 94.
11. Політична культура демократичного суспільства: стан і перспективи в Україні: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, 26-27 лютого 1998 р. – К.: Гнозис, 1998. – 226 с.
12. Правові системи сучасності: навч. посіб. для магістрів права / Відп. ред. Ю.С. Шемшученко. – К.: Юрид. думка, 2012. – С. 124.